

mislukte, werden deze middengroepen tot een politieke keuze gedwongen en daarmee geëlimineerd. Zowel in het gebied van de Opstand als in de Zuidelijke Nederlanden werden zij tot gematigde vleugels van het officiële bewind, waarvan de politiek de mitigerende invloed van hun denkbeelden onderging. Complexer is het probleem van de godsdienstige middengroepen, omdat daarover nog weinig bekend is en de locale of regionale situatie van uitermate groot gewicht was. Ook hier heeft zich een uitschakelingsproces voorgedaan.

De eerste decennia van de zeventiende eeuw werden nog steeds gekenmerkt door open verhoudingen. De strijd om de middengroepen met als mededingers calvinisten, doopsgezinden en katholieken was nog onbeslist. Gezinnen kenden vaak een gemengde samenstelling van lidmaten, liefhebbers en andersdenkenden. Er was een grote behoefte aan leerstellige duidelijkheid. Van Deursen, wiens studie over het gereformeerde kerkvolk in Holland tot op zekere hoogte als de tegenhanger van Rogier kan worden beschouwd, heeft daarop als ook op het grote aantal ongedoopten gewezen. Velen hadden derhalve geen formele kerkelijke binding. De kenmerkende openheid naar alle kanten betekent dat de intermenselijke relaties voor belangrijke groepen van de bevolking niet in de eerste plaats door verschil van godsdienstige opvattingen, maar veeleer door sociale hiërarchie en maatschappelijke klassering werden bepaald. Natuurlijk kon die ongebondenheid ook de vorm aannemen van kerkelijk of religieus indifferentisme.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw trad een verharding der lijnen op, een proces waarbij de ongebonden middengroepen werden geëlimineerd. De hervatte katholieke zielzorg in contra-reformatorische geest bleef niet zonder gevolgen, terwijl aan de andere kant het calvinisme op successen kon bogen. Een gewichtige factor in het calviniseringsproces vormde de omvangrijke immigratie van calvinisten uit het Zuiden in de periode 1572-1620. De twisten tussen remonstranten en contraremonstranten werkten vermoedelijk in het voordeel van de katholieken. De besluiten van de Dordtse synode betekenden voor de interne ontwikkeling van de gereformeerde kerk het einde van tolerantie naar binnen.

De eliminering van de middengroepen heeft waarschijnlijk het huwelijkskeuzepatroon beïnvloed. Het gemengde huwelijk, toch al sterk tegengegaan, werd nu tot een randverschijnsel: men bleef binnen de eigen kring, wat overigens in kleine kerkelijke